TİDİSAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

**Türkçede Bazı Mekân Adları ile Onlara
Kaynaklık Eden Eski Kavramlar**

**Some Places Names in Turkish and the Old
Concepts as Their Sources**

Fatma ŞAHAN GÜNEY*

Geliş/Submitted: 09.11.2021

Kabul/Accepted: 20.12.2021

Yayın/Published: 27.12.2021

Citation / Atıf

Şahan Güney, F. (2021). Türkçede Bazı Mekân Adları ile Onlara Kaynaklık Eden Eski Kavramlar. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (31), 46-61.

Şahan Güney, F. (2021). Some Places Names in Turkish and the Old Concepts as Their Sources. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 8 (31), 46-61.

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Article Information:

Research Article

10.29228/TIDSAD.54128

This article was checked by Intihal.net. Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.
This article is under the Creative Commons license. Bu makale Creative Commons lisansı altındadır.

*Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, fsahan2003@yahoo.com

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Türkçede Bazı Mekân Adları ile Onlara Kaynaklık Eden Eski Kavramlar ¹

Some Places Names in Turkish and the Old Concepts as Their Sources

Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY

Öz: Bu çalışmanın genel amacı, “her dilin kendine özgü bir anlam yapısı vardır” görüşünden hareketle, Türkçenin dış dünyadaki gerçekliği kavrayış yolu, gerçek dünyadaki varlık, nesne, devinim, olay, olgu, durum, biçim ve nitelikleri soyutlayıp kavramlaştırarak dil ara dünyasına katma yollarından bazılarını anlamak ve belirlemektir. Çalışmamızda, bu sorunun bir parçası olarak, Türkçede bazı mekân, yerleşim yeri, barınak (hayvan ve insanlar için) vb. kavramlaştırılırken hangi anlam ilişkilerine başvurulduğu ve hangi temel kavramların kullanıldığı incelenecektir. Bu sözcük ailesinden bazı örnekler seçilerek bunlara kaynaklık ettiğini düşündüğümüz temel ve ilksel kavramlarla aralarındaki ilişki ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, kavramlaştırma, mekân adları, şehir, kale, çit, ağıl.

Abstract: Departing from the view that “every language has its own semantic structure”, the overall aim of this study is to identify and understand the ways by which Turkic conceptualizes the real world and some of the ways through which the entities, objects, movements, situations, shapes and qualities are conceptualized and are incorporated into the linguistic world of Turkic. As part of this problem, we are going to examine which semantic relations were traced and what basic concepts are utilized in order to name certain entities like place, settlement, shelter (both for humans and animals). We are going to choose some spatial terms from the related family of words and examine the semantic relations between them and the old and basic concepts which we think as their source.

Keywords: Turkic, conceptualization, spatial terms, city, citadel, fence, encampment.

---

¹ “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makalenin daha önceki bir versiyonu 19-22 Aralık 2012 tarihlerinde Pamukkale Üniversitesinde gerçekleştirilen 5.Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Statements of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”: No conflicts of interest were reported for this article. An earlier version of this article was presented as a paper at the 5th International World Language Turkish Symposium held at Pamukkale University on 19-22 December 2012. Ethics committee approval is not required for this article.

Giriş

Wakhan vadisinde, Ak Cılga'da bir kamp yeri ²

Dil dünyanın söze dönüştürülmesi olayıdır. Bazılarına göre insanlar bir dil-ara dünyasında yaşarlar ve dünyayı dil yoluyla algırlarlar³. Dil, bir göstergeler sistemidir (Saussure 2001, Trier 1973, Ullmann 1957, Lyons 1968 vd.) ve dilin doğası gereği, dile ait bir dizi gösterge “nedensizdir”. Yani varlık ile adı arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Örneğin biz, taşa neden *taş*, göze neden *göz* dendiğini bilmeden bu kavramları kullanırız. Ancak dilin bir dizi kavramı da kendisine kaynaklık eden kavramla benzerlik ya da komşuluk ilişkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak da bazı kavramlar, dilde zaten var olan eski kavramların adlarını birleştirmek (bileşik sözcükler), onlara ekler getirmek (örn. *göz-lük*) ya da çekimleyerek yeni sözcükler türetmek (örn. Arapçada *cihaz* - *techizat*) suretiyle nedenli göstergeler oluşturulur. Nedenli göstergeler oluşturmada dillerin tuttuğu bir başka kavramlaştırma yolu da mevcut sözcüklere “eğretileme” (metaphor) ve “bitişiklik/komşuluk” (metonymie) yoluyla yeni anlamlar (yan anlam) kazandırılmasıdır (örn. *dil* sözcüğünün temel ve yan anlamları). Bir süre sonra, çeşitli tarihî sebepler yüzünden, bazı kavramlar arasındaki bu nedenlilik ilişkisi de unutulur ve yeniden, bir zamanlar nedenli sayılan gösteren-gösterilen ilişkisi, nedensiz bir hâl alır.

Dille gerçeklik ve dille kültür arasındaki ilişki de dile özgü bir anlatım yolu biçimi olarak karşımıza çıkar. Dillerin yasaları ve kavramlaştırmada tuttuğu anlatım yolları arasında paralellikler olabileceği gibi (örn. Ar. *karar* “olma, durma” → *ikrar* “söz”; İng. *state* / *stop* “olma, olma şartları; bulunma, durma” → *statement* “sözlü ifade, anlatım”; GTü. *tokta-* “durmak” → *toktam* “anlatım, dilekçe”) (Karaağaç 2012: 566) dilin bir kültür ögesi olarak

² Afganistan’ın, kuzey-doğusunda, Bedaḥşan vilayetinde, Pamir dağlarının Wakhan geçidinde kurulmuş olan Ak Cılga adlı Kırgız kamp yeri: yurtlar, keçi ve koyunları soğuktan ve geceleri kurtlardan koruyan ağallar. Foto: Kış 1970/1971 (Kaynak: <http://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHU3TJQU0.html>).

³ Bu ve benzer görüşler Wilhelm von Humboldt (örn. bkz. Akarsu 1999), Leo Weisgerber (1962), Sapir (1921 ve 1949) ve Whorf’un (1956) ilgili çalışmalarında farklı biçimlerde ifade edilmiştir.

konuşanlarının hangi tarih ve coğrafyada kimlerin komşuluğunda yaşadığı; onların her türlü iktisadi ve sosyal hareketleri, ürettiği ya da başka kültürlerden alarak kendi malı hâline getirdiği her türlü maddi ve manevi kültür unsurları da dillerin doğal olarak kendilerine özgü bir şekil alması ve belli bir dili konuşan insan topluluğunun kendi dillerine özgü anlatım yolları geliştirmesi; kısacası dillerin farklılaşmaları sonucunu doğurur. Bu nedenle, kimilerine göre dil yoluyla o dili konuşanların kültürel geçmişinin izleri sürülebilir.

Bu makalede, Türkçenin çeşitli kollarında ve çeşitli dönemlerinde karşılaştığımız, insanın kendisinin veya hayvanları barınması için oluşturduğu ya da çeşitli amaçlar için kullanılmak üzere sınırları belirlenmiş her türlü yer, mahal ve mekân türlerinin (örn. yurt, çadır, köy, il, kale, şehir, ağıl, çit, yuva, tarla, bahçe, avlu vb.) adı olmuş bazı sözcüklerle bu sözcüklere kaynaklık ettiğini düşündüğümüz eski kavramlar üzerinde durulacaktır. Makalenin çıkış noktasını Abdulkadir İnan'ın "*Farsça Ark- Erk "Kale", "Citadel"*" başlıklı makalesi oluşturmaktadır. İnan, **ark (erk)** sözünü "kale" anlamına gelen Farsçadan alıntı bir sözcük olarak açıklamayı denemiş, ancak bu terimle ilgili olarak; "...malum olduğu vechile, gerek Hind-Avrupa ve gerek Arî (Hint-İran) dillerinde etimolojisi yoktur; ses bakımından bu kelimeyi Yunanca **ākra** "binanın tepesi, zirve, çatı") ve Latince **arx** kelimelerine yaklaştırmak ve böylece klasik dillerden alınmış bir terim olduğunu kabul etmek mümkündür" (İnan1987: 649) diyerek sözcüğün kaynağını açık uçlu bir soru şeklinde bırakmıştır. Oysa kavramın Türkçede benzer anlamdaki sözcüklerle bir sözcük ailesi oluşturduğu ve benzer yoldan yapılan mekân adlandırmalarıyla yakın ilişki içinde olduğunun anlaşılması bu makalede bir bölümüne yer verdiğimiz mekân türlerinin kavramlaştırılmasına kaynaklık eden daha eski ya da temel kavramları inceleme yolunu açmıştır.

Türkçede Bazı Mekân Adları ve İlgili Kavramlar

İnsanların yaşadığı coğrafyadaki yükselti ve eğimler, girinti ve çıkıntılar gibi tekdüzeliği bozan oluşumlar iz, işaret, bellilik işlevi taşırlar. Eğer civarda bellilik işareti olabilecek doğal oluşumlar yoksa bunlar bazen de insan eliyle işaretlenmek istenen yere konur ya da oluşturulur. Örn. taş heykeller (Tat. **tora taş**), sınır işaretleyicisi olarak kullanılan taş öbekleri (**korug**), taş ya da toprak yığınları (öbek, höbek, öyük, höyük, vb.) bu işaretlerdendir. Bazen coğrafyayı işaretleyen doğal ya da sonradan insan eliyle yapılan öbek ya da yükselti kutsal kabul edilerek dinî ritüellerin yapıldığı yerler olur. Örn. Moğollar arasında kutsal kabul edilen ve bozkırın belli yerlerinde üst üste yığılan taşların oluşturduğu öbekler Mo. **ovoo** (krş. Tür. **oba** "oba") sözüyle karşılanır ve insanların etrafında dönerek dinî ibadetlerini yaptıkları kutsal yerler olarak bugün de ziyaret ettikleri yerlerdir (Togan 2011).

Bu işaretler, dağ, tepe, kayalık, ırmak, ağaç topluluğu gibi, yer belli etmek için kullanılan doğal oluşumlar ya da dikili taşlar, taş öbekleri, yükseltilmiş taş ya da topraktan yapılmış setler, hendek ya da kanal (**arık, karık, ark, hark** vb.) gibi sonradan insan eliyle yapılmış işaretler olabilir. Göçebe toplumlarında, barış zamanında geçilen ve tekrar dönecek olan yolu belli etme, işaretleme; tarım toplumlarında ve belki de aynı zamanda tarımla meşgul olan yarı göçebe hayvancı topluluklarda ise açılan kanallar ve su yolları, yükseltilmiş toprak ve taştan oluşturulmuş setler (**kesik**) ve bentler de çeşitli büyüklükte toprak

parçalarını birbirinden ayırmak⁴ için kullanılabildiği gibi; sulama amaçlı da olabilmektedir.

Türkçe konuşan toplulukların dünya bilgisi arasında, bir yeri sel ve su baskınlarından korumak; savaş durumunda savunmayı kolaylaştırmak için “mekânın, yapının etrafını arka çevirme” pratiğinin de yer aldığı ve uygulandığı bilinmektedir. Kalelerin etrafı çoğu zaman içi suyla doldurulmuş hendek ya da kanallarla çevrilir⁵. İbni Ruştâ; Hazarların, askerî kamp alanlarını, etrafına kazılan arklar yoluyla; Gardizi, al Marwazi ve Bakri çitle çevirmek suretiyle; diğer İslâmî kaynaklar da askerî kamp alanlarının, arabaları yan yana dizerek halka şekline getirmek suretiyle savunulabilir hâle getirildiğini yazmaktadır (Polgar 2005: 197). Askerî karargâhların etrafını hendekle çevirerek, kenarlarına yığılan toprak setlerle yükseltme pratiğinin ise Hazarların yanı sıra, Bizanslılar, Romalılar, Farslar ve Araplar tarafından da uygulandığı çeşitli tarihi kaynaklarca zikredilmiştir (Polgar 2005: 199, 200 ve 202).

Ülke sınırlarında, savunma hatlarında savunma amaçlı açılan hendekler ve toprak yığılarak yapılan setlerin yanı sıra, bu hatlardaki kritik noktalara kurulan kasaba ve yerleşim yerlerinin etrafları da hendeklerle çevrilmiştir. Hazar, Volga Bulgar ve Rus’ kasabalarının ve yerleşim yerlerinin etrafının hendeklerle çevrilmiş olduğu arkeolojik kazılarla ortaya konmuştur (Polgar 2005: 201). Tüm bunlara ek olarak, Türk toplulukları arasında hangi sıklıkta ve ne kadar yaygın olduğu bu noktada tam bir açıklığa kavuşturulamamış olmakla birlikte, yağmur ve sel sularının içeriye girmesini önlemek için “çadırların etrafını hendekle çevirme” pratiğinin Anadolu’daki göçerler arasında son zamanlara kadar kullanılageldiği tespit edilmiştir (Eröz 1991: 105).

⁴ Örneğin, **evlek** sözcüğü için Türkiye Türkçesine ait halk ağızlarında şu anlamlar tespit edilmiştir: “tarlaya tohum ekmek için saban iziyle bölünen kısımlardan her biri; bahçelerde sebze vb. şeyleri dikmek için ayrılan parçalardan her biri; bahçe ve tarlalarda açılan su yolu; suyun toprağı oyduğu yer; öküzlerin bir defada süreceği toprak parçası (Derleme Sözlüğü C 5). **Evlek** sözcüğünün “bahçe ve tarlalarda açılan su yolu; suyun toprağı oyduğu yer” anlamları ilk anlamları olmalıdır. Öte yandan, Türkiye Türkçesinde **yiv** sözcüğü için “iz, işaret, bir yüzey üzerindeki ince oluk vb.” bilinen diğer anlamları yanında Anadolu ağızlarında “kıyı; iki tarla arasındaki boş alan; girinti, yarık” anlamları da tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü C 11). Yine Anadolu ağızlarında **yivek** “dağdaki çukur”, **yivlim**, **yivlen** “dağlar arasındaki çukur, vadi” anlamlarına gelmektedir (Derleme Sözlüğü C 11). **Evlek** sözcüğünün **yiv**, **yivek**, **yivlim**, **yivlen** sözcükleriyle anlam ilişkisi içinde olduğu açıktır. Caluson da, Kuzey-doğu Türkçelerinde **yig** (Alt., Bar., Leb., Tel.), **çik** (Koib., Sag., Shor., Khak.), **tig** (Tuv.) ve Kuzey-Orta Türk lehçelerinde **jik** (Kırg.) “iki şey, örn. iki dağ arasındaki boşluk” sözcüklerini Osm. ve Az. **yiv** “çizik, bir yüzey üzerinde açılmış ince oluk” sözcüğüyle birleştirmiştir (Clauson 1972: 911). Codex Cumanicus’ta ise **iv** sözcüğü “ölü için yapılmış ev” anlamıyla tespit edilmiştir (Kuun 1880: XXXIX). Kanımızca Eski Türkçeden başlayarak yazılı kaynaklarda tespit edilmeye başlanan **ev** “yalnız bir ailenin oturacağı şekilde yapılmış yapı; konut” sözcüğü ile **yiv** ve **evlek** sözcükleri arasında bitişiklik (metonimi) ilişkisine dayalı bir anlam ilgisi söz konusudur. **iv**, **yiv** sözcükleri hem basit yapılı hem de anlamca daha eski kavramlar olarak, görece daha yeni bir kavram olan ve içinde insanların yaşadığı bir barınak türünün adı olan **ev** sözcüğüne kaynaklık etmiş olmalıdır. “Yurt, çadır” anlamları, **ev** (Clauson 1972: 3’de **e:v**) sözcüğünün Türkçenin çeşitli kollarında karşımıza çıkan genel anlamlarıdır (Clauson 1972: 3). Bugüne kadar bu ilişkilendirmeden söz eden herhangi bir kaynağa rastlamadık.

⁵ Krş. Osm. **or (oru)** “kale, kale burcu; hendek” (Tarama Sözlüğü C 5), **or** (Türk. ve halk ağızı) “düşman saldırısına karşı koymak için düzenlenmiş yer, önü hendekli toprak tabya, hendek. **or beyi**: istihkâm muhafızı (Ayverdi 2010).

Göktürklerde olduğu gibi Uygurlar arasında da Kağan otağının savaş ve barış zamanlarında toprakla hafifçe yükseltilmiş daire şeklindeki alanlar üzerine kurulduğu belirlenmiştir⁶ (Karcavbay 1992: 51). Aynı Türk topluluklarında, kağan otağının etrafının *çıtla* (çit) çevrildiği Göktürk ve Uygur döneminden kalan kitabelerden tespit edilebilmektedir. Örneğin, Uygurca Tes anıtı: *“Kasar korug kontı çıt tiktig örügün yarattı, yayladı.”* / Tes p4/ -Sağlam kale kondı “çıt” yaptı / ona / örgesini / han sarayını / dikti, yayladı, konakladı.” Ancak burada, Karcavbay, “çıt” sözünü “Kağan otağının etrafını çevirmek için dikilen çit” olarak değil de “otağın üzerine konduğu hafifçe yükseltilmiş tepe” anlamında yorumlamıştır. Öte yandan, daha Hunlar zamanında ve Hazarlar arasında da askerlerin yanlarında getirdikleri mızraklarla kondukları yerde kağan otağının etrafını Göktürk ve Uygurlarda görüldüğü gibi çevirip savunulur hale getirdikleri eski kaynaklarda tespit edilmiştir. Bazen de bu çitler toprakla yükseltilmiş setler üzerine sağlamca dikilmek ve üstlerine askerlerin taşıdığı kalkanlar asılmak suretiyle daha da sağlamlaştırılmıştır (Polgar 2005: 198-199).

Türkçede gerek insan gerekse onlara bağlı olan hayvanların yaşam alanlarını, yer ve mahalleri, ortak yaşanılan yerleri, barınma ya da çeşitli faaliyet alanlarını belli etmede o coğrafyada kendiliğinden var olan doğal oluşumlardan, yani doğal set ve engellerden, sınırlardan yararlanıldığı bilinmektedir. İşte gerek insan ve gerekse onlara bağlı olarak yaşamalarını sürdüren hayvan topluluklarının çeşitli türden yaşam alanlarıyla, barınak ve korunaklarına ilişkin kavramların önemli bir kısmına, Türkçe konuşan toplulukların yaşadığı coğrafyada çeşitli yeryüzü şekillerinin ve rölyeferin oluşturduğu doğal ya da sonradan insan eliyle yapılan “engel, sınır, bariyer ve setler ile bazen de bunların yapımında kullanılan malzemenin” adı olan sözcüklerin kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

“Eski bilgi-yeni bilgi ilişkilendirmesi” (Karaağaç 20012) ve “yeni bilgiyi önceki bilgilerinden yola çıkarak tanımla” prensibinin doğal bir sonucu ve temel anlam-yan anlam ilişkisi olarak açıklayabileceğimiz kavramsal ilişkiler, üst anlam taşıyan mekân, mahal ve yer kavramları, tarihsel süreçte sözcüğe eklenen ve yan anlam olarak beliren yeni kavramlardır. Bu makalenin tezini ise, bu çalışmaya örnek olarak seçtiğimiz bir grup yer, mahal ve mekân adlarının, Türkçede hem tarihsel hem de kavramsal olarak ilk ve daha eski olduğunu düşündüğümüz somut temel kavramlardan tarihsel süreçte ortaya çıkan yan anlamlar olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Ayrıca, üzerinde durduğumuz yer, mahal ve mekân kavramlarıyla bu kavramlara kaynaklık ettiğini düşündüğümüz temel kavramlar arasında metonümiye yani her iki kavramın işaret ettiği varlık kategorisi arasındaki “bitişiklik” ilişkisine dayanan bir anlam ilişkisi olduğu görüşünde olduğumuzu da belirtmeliyiz.

Türkçede, sonradan, insan eliyle yapılan ya da oluşturulan yer, mahal ve mekânlara işaret eden kavramların yanı sıra küçük veya büyük topluluklar halinde yaşamak, hayatını sürdürmek, geçimini sağlamak ve gerektiğinde savunmak üzere yurt tuttuğu yaşam alanlarının isimlerine kaynaklık eden kavramlar ortak özellikler gösterir. Söz konusu yer, mahal ve mekân isimlerine kaynaklık eden kavramların belli başlıları arasında şunları sayabi-

⁶ Karcavbay (1992: 51)’e göre, “kazıda toprağın tabakaları ve toprak altından çıkan yarı yanmış kemik, ağaç kömürü ve yanmış toprağa istinaden aşağıdaki sonucu çıkarmak mümkündür: İnsanlar ilk önce, araştırma sonucu seçtikleri yeri Şamanizm prensiplerine göre ateş yakıp tütsüledikten ve tamamen temizledikten sonra, üzerine toprak atmışlardır. O tepenin üstünde, yine ateş yakıp tütsüledikten sonra, toprak atmışlar, daire şeklinde oturup, ateş yakıp tütsüleyerek büyüklüğü 1.50 cm. olunca, toprak tepenin dışını, tamamen çamurla sıvamışlardır.”

liriz: “bölmek, ayırmak”, “etrafını çevirmek, ihata etmek, sınırlarını belli etmek”; “birikmek, toplanmak, yığılmak; biriktirmek, toplamak, yığmak”; “set, engel, bariyer”; “taş, toprak yığını, öbeği”; “sınır, kenar, kıyı, çevre, çeper, vb.”; “çukur, hendek, su yolu, ark vb.”; “engel yapmak üzere dikilmiş taş, ağaç ya da örülmüş dal, kamış vb.”; “ağaç topluluğu, orman”; “dağ, tepe, tümsek vb.”.

Yukarıda saydığımız temel kavramlar arasında, Türkçede “bölmek”, “ayırmak” gibi temel kavramların kaynaklık ettiğini düşündüğümüz bazı mekân adları arasında şunları sayabiliriz: örn. **balık** “şehir” krş. “kazmak, eşmek” kavramlarıyla ilgili eylem ve mekân isimleri: Çağ. **balgamak** “kazmak, işmek (eşmek), hüfer etmek (çukur kazmak) — Graben, ausgraben” (Kunos 1902: 55); Mo. **balgad**; Halh. Mo. **balgas** “şehir, kasaba; yıkıntılar” (Gülensoy 2011).

“Çevrelemek”, “etrafını çevirmek”, “sınırlarını belli etmek” gibi temel kavramların da Türkçede bazı mekân isimlerine kaynaklık ettiğini görüyoruz:

○ Çağ. **çebir** “çöp, saz ve çalıdan urulmuş⁷ havlu⁸, çit, kenar, havale” (Kunos 1902: 41); **çeper** “çit, sebze bahçesi”, **çeperlemek** “çitten duvar çekmek”; **çeperlik** “çeper yapmaya elverişli çalı, diken, tahta gibi şeyler”; **çepir** “su kuyusu” (Derleme Sözlüğü C 3).

○ Çağ. **çerge** “göçme çadırı, alcak⁹, otau¹⁰” (Kunos 1902) (krş. ET **tegre**); Osm. **çergelenmek** (**çergelenmek**) “insan ve hayvanlar çepeçevre bir halka meydana getirmek.” (Tarama Sözlüğü C 2); Az. **cärgä** “sıra, dizi” (ADİL C 1) (←**tegre**¹¹, **çerge**, sözcüklerinden metatez yoluyla)

○ An. Ağ. **eyrek** “üstü kapalı ağıl”; **eğrek**, **eğrik** “hayvanların yazın ögle sıcağında toplanıp dinlendikleri yer” (Derleme Sözlüğü C 5).

○ GTü. **koru-** /**koru**, An. Ağ. **koruh**, **korugan**, **koruk**, **koruluk** “otunu biçmek için korunan tarla”, **koruh** “yerine göre hudut gösteren taş yığınları” (Derleme Sözlüğü C 8); Az. **qoruğ** “1. Doğal hayatı korumak için koruma altına alınmış yer, orman, 2. Ekilmiş yerler (ekin, tarla, bostan, otlak vs.), 3. Bekçi, nöbetçi” (ADİL C 3); Krş. GTü. **kurgan**.

Bir yeri çevreleyen, ihata etmede “sınır” işlevi gören yeryüzü şekilleri ile doğal veya sonradan açılan çukur, hendek, kanal, temel vb. kavramlar ile bir yeri ya da mekânı geri kalan coğrafyadan, bölgeden ayıran ve bu ayrılmış yeri çevreleyen, ihata eden, bölen nes-

⁷ Kunos’un sözlüğünde ilgili maddenin çevirisinde kullanılan *urulmuş* “vurulmuş” sözü Türkiye Türkçesinde “yapılmış, çatılmış” olarak anlaşılmalıdır. Tanımda kullanılan *urulmuş* sözcüğü burada aynen korundu.

⁸ Çağdaş Türkiye Türkçesinde “avlu” anlamında kullanılmıştır.

⁹ Çağdaş Türkiye Türkçesinde “alaçık” anlamında kullanılmıştır.

¹⁰ “otag” anlamındaki sözcüğün Kunos’un sözlüğündeki *otau* yazımı olduğu gibi bırakılmıştır.

¹¹ Sözcük eski Türkçe döneminden itibaren yazılı kaynaklarda tespit edilmiştir. Sözcüğün Proto-Türkçedeki yeniden kurulumu ve bazı Türk lehçelerindeki tespitleri şöyledir: PTürk. ***Tegre** surroundings (окружение, окрыга): OTürk. *tegre* (OUygh.); Karakh. *tegre* (MK); MTürk. *tegre* ‘side’ (Pav. C.); Uzb. *tegra*; Chuv. *tavra*; Yak. *dieri* ‘to, towards’; Dolg. *dieri* ‘to, towards’ (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003: 1410).

ne, su yolu, kanal, hendek, ırmak vb. adlarına dayanan bazı Türkçe mekân adları arasında sunlar yer alır:

○ GTü. **ark** “su kanalı” → **erk** “hükümdar kalesi”¹²; Çağ. **erk**, **erek**¹³ “seraj”¹⁴, kala, hisar, kasr. — Schloss, Burg” (Kunos 1902: 64); Osm. **äräk** “iç kale, bâlâ hisar” (Şemsettin Sami 1989: 90). Krş. Tat. **iräk**: “esk. kremlin”; Tat. **iräk**: “hakanın ordugâhı” (Khakov 1993: 78). Eş kaynaklı diğer sözcükler: Ttü. **ırmak**; Muğ. Ağ. **irim**¹⁵ “bahçelerin arasındaki dar ve derin sokaklar” (Çınar 2010: 9); **ırım** “sokak” (Derleme Sözlüğü C 7); Tat. **irmaw** “resim çerçevesi, pencere gibi şeylerde iç kısımlardaki ince oluk, yiv” (TTAS); Yen. Uyg. **érik** “arık, kanal”; **érik-oyman**: engebeli, düzgün olmayan yer; **érik-östen** “arık, kanal” (YUTS).

○ Çağ. **arkca**: ağaç ve çöpden mamul bir nevi *alaçuk*, *ağavurka* (Kunos 1902).

○ **ağıl** “hayvan barınağı; ağıl”; Kaz. **awıl** “1. Göçebelik devirdeki birkaç çadırdan meydana gelen topluluk; 2. Köy (KTS 1984); Krş. An. Ağ. **avla** 1. **ay ağılı**, hale, 2. Bahçelerin etrafına ağaç ve ince dallardan yapılan çit, engel (Derleme Sözlüğü C 1); **ayla** 1. Ayın ve bazı yıldızların dolayındaki ışık çevresi, **ay ağılı**, **ayevi**, hale. 2. Bazı kutsal kişilerin başı etrafında gösterilen ışık çevresi (Türkçe Sözlük 2005).

○ **or** “çukur, hendek” → **or** “kale”; ET. **ordu** (Mo. **orda**) “karargâh, hakanın oturduğu şehir”; **orduğ** “Türk ordu geleneğinde kale içinde suni bir tepe üzerine kurulmuş hükümdarın otağının bulunduğu iç kale”; Yen. Uyg. **ora** “çukur” (YUTS); **or**: (hlk) “hendek” ≤ OT **oru** “şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur (DLT); CC: **or** “çukur, hendek” (KLS, 147); Krş. **or-** “delmek, delik açmak” (Tel. /TAS, 77); **oro** “çukur” TS (300); **orda** (Gülensoy 2007: 629): (hlk) ‘şehir’ = ET., OT. **ordu** ‘hakanın oturduğu şehir’ (EUTS, 142; DLT) < ***or** ‘kale’+**da/du**. Moğ. **orda** “saray; hükümet merkezi; Kağanın çadırı” ~**ordu**; **orda** (hlk) “şehir” = ET., OT. **ordu** “hakanın oturduğu şehir” (EUTS, 142; DLT) ≤ ***or** “kale” + **da/du** (Gülensoy 2007). Öner (1993)’e göre **or** sözcüğü Türk yazı dili tarihinde çok eskiden dallanmış ve “yükseklik” kavramına bağlı **or** ~ **tor** ~ **çor** şekillerinden biri olarak daha sonra “yüksek kişi” anlamını kazanmıştır.

○ TTü. **evlek** “tarlaya tohum ekmek için saban iziyle bölünen kısımlardan her biri; bahçelerde sebze vb. şeyleri dikmek için ayrılan parçalardan her biri; bahçe ve tarlalarda açılan su yolu; suyun toprağı oyduğu yer; öküzlerin bir defada süreceği

¹² Ör., Esin (1972: 173)’de çeşitli tarih kaynaklarına dayanılarak not edildiğine göre Merv şehri Selçuklu Çağrı Bey tarafından fethedildiği devirde şehirde iki iç kale vardı. Parthe’lerin Merv’in ortasında kurdukları dört köşe planda “Erk” (hükümdar kalesi) bunlardan biriydi. “Merv’in kadim arıkı Macan, [Merv’deki] Sultan Kalenin ortasından geçmekte idi (1972: 173). Merv şehrinin harabeleri arasında en eski mimarlık kalıntıları Erkkale’de bulunmaktadır. Bazı İslâm kaynaklarına göre bu kalenin ilk bânisi Turan ve İran’ın ortak efsanevî hükümdarı Tahmûrâs (İstahrî, s. 258; Yâkût, V, 113), Kâşgarî’ye göre ise Türk Hakanı Alp Er Tunga’dır (Özgüdenli 2004: 223).

¹³ Ayrıca Çağataycada **cuvun** sözcüğü için, Suleyman Efendi’nin Çağatayca-Osmanlıca sözlüğünde “çay, ırmak” (Alm. Fluss, Bach) karşılıkları yanında “**erig**” karşılığı da verilmiştir (Kunos 1902: 55). **Erig** sözcüğü, sonradan Çağataycada “saray, han sarayı” anlamına gelen ve bu bildirimize kaynaklık eden “**erk/ärk**” sözcüğünün ilişkili olduğu “ark, ırmak” anlamlarına gelen temel kavram olmalıdır.

¹⁴ Çağdaş Türkiye Türkçesinde “saray” anlamında kullanılmıştır.

¹⁵ Krş. Yen. Uyg. **jira** (okun. **cira**) “jeol. sel yarıntısı, dar ve derin vadi, vadi”, **jiri** (okun. **ciri-**) “bir yeri işaretlemek” (Schwarz 1992).

toprak parçası (Derleme Sözlüğü C 5). **Evlek** “bahçe ve tarlalarda açılan su yolu; suyun toprağı oyduğu yer”; **yiv** “iz, işaret, bir yüzey üzerindeki ince oluk vb.”, An. Ağ. “kıyı; iki tarla arasındaki boş alan; girinti, yarık” (Derleme Sözlüğü C 11); **yivek** “dağdaki çukur”, **yivlim, yivlen** “dağlar arasındaki çukur, vadi” (Derleme Sözlüğü C 11); Kuzey-doğu Türkçeleri **yig** (Alt., Bar., Leb., Tel.), **çik** (Koib., Sag., Şor, Khak.), **tig** (Tuv.) ve Kuzey-batı Türk lehçelerinde **jik** (Kırg.) “iki şey, örn. iki dağ arasındaki boşluk”; Osm. ve Az. **yiv** “çizik, bir yüzey üzerinde açılmış ince oluk” (Clauson 1978: 911). Krş. GTü. **ev, ew** (Clauson 1972: ET. **e:v**) “yurt, çadır, ev” (Clauson 1972: 3); **CC iv** “ölü için yapılmış ev” (Kuun 1880: XXXXIX).

Bir yeri ya da mekânı, coğrafyanın geri kalanından ayıran ve bu ayrılmış yeri çevreleyen, ihata eden, ayıran, bölen nesne olarak engel, bariyer, duvar, çit vs. oluşturan nesnelere işaret eden kavramlara dayanan yer, mahal ve mekân adları:

○ Tat. **kirtä** “1. Engel, bariyer, çit, 2. Çitle çevrilmiş hayvan barınağı, ağıl”; **bozaw kirtäse** “buzağı ağılı” (TTAS).

○ Tat. **çet, çit** “kenar, kıyı” (Krş. örn. **çit awıl keşese** “yabancı köyden gelen biri”) (TTAS); Çağ. **çit**: “kenar, taraf, divar¹⁶, perde” ; ET. **çit**¹⁷ (veya **çit**) “kağanın konakladığı yer”.

“Bir yerde toplanma, toplama, biriktirme”, “bir yere yığma”, “bir yeri belli etme, o yeri işaretleme” ya da bu amacı taşımak üzere doğal ya da sonradan oluşturulmuş unsurlardan olan “taş ya da toprak yığını, kümesi”, “dikili taş”, “taş anıt, heykel” gibi kavramların da sonradan belirlenen, kurulan ya da oluşturulan yer, mahal ve mekân adlarına kaynaklık ettiğini gözlemleriz:

○ Tür. **oba**, krş. Mo. **ovoo** “kutsal sayılan ve etrafında dönülerek dini ibadet yapılan taş yığını” (Togan 2011).

○ **höyük**, Tat. **öy-** “yığ-, biriktirmek” (TTAS). Krş. **oyuk** “serap, yol işareti”, Oğuzcaya özgü ve **öyük** sözcüğüyle ortak anlamları var. **oyuk** ve **öyük** sözcükleri yabancı bir sözcüğün değiştirilmiş şekilleri olabilir¹⁸. **oyuk** “korkuluk” yalnızca (?) GB, Osmanlıcada yaşıyor. xx¹⁹, An. Ağ. **oyuk/hoyuk** “korkuluk, yer/yol işareti, taş yığını”

¹⁶ Kunos tarafından “duvar” anlamında kullanılan sözcüğün yazımı olduğu gibi korunmuştur.

¹⁷ Krş. User 2009: 158: **çit** (ET): “çit”

k(a)sar kur(i)g : konti : **çit** tikdi örg(i)n : y(a)r(a)tdı : y(a)ylad[i] (Tes G2) [...] b(a)şinta : k(a)sar kur(i)d(i)n : örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m. : **çit** (a)nta tokıtdım : yay anta : yayladım : yaka : anta : (ya)k(a)l(a)d(i)m: (ŞU d8)

¹⁸ Clauson’un (1972: 270-271) “oyuk ve öyük sözcükleri yabancı bir sözcüğün değiştirilmiş şekilleri olabilir” cümlesine ilişkin olarak, makalenin değerlendirmesine katkı sunan bir hakem tarafından “bu sözcükler, Eski Türkçe metinlerde düşün- gibi soyut eylemi karşılayan ö- fiilinin daha eski somut anlamlı biçiminden türemiş olmalı. Türkçe; düşün-, öğren- gibi soyut anlamlı eylemleri çoğunlukla belirlemek, işaretlemek, iz koymak anlamlı sözleri soyutlaştırmak yoluyla karşılamaktadır” karşı görüşü dile getirilmiştir. Bu görüşte bahsi geçen **düşün-, öğren-** fiillerinin “belirlemek, iz koymak, işaretlemek” somut anlamlarını taşıyan eski kavramlarla ilişkisi dikkate değer olup, benzer anlam ilişkisi **an** veya **añ** “sınır” şeklinde Türkçenin çeşitli kollarında yaşayan sözcükle yine Türkçenin çeşitli lehçelerinde yaşayan **anla-** fiili arasında da kendini göstermektedir.

¹⁹ Clauson 1972’de, Romen rakamıyla yazılmış sayılar sözcüğün kullanıldığı yüzyıllara işaret etmektedir.

SDD 749, 1098 (**höyük** sözcüğünün de 756, aynı anlamları var). xı, Oğuzca **oyuk** *al xayāl wa'l iram* “serap, ılgım; korkuluk”, *Kaş. I*, 85 (şiir parçası: **oyuk** “iram wa xayāl fi'l mafāza” olarak tercüme edilmiş), *I* 384 (aynı şiir: **ahğ**); **kü:çin oyuk tut-ma:s** “çölde çıkan serabı elle tutamazsın” *I* 81, 21; Çağ. xv, **oyuk** “yol başlarına (ve kenarlarına) işaret olarak dikilen nişan taşı” *San.* 92v. 28; Kıp. xiv **oyuk** “bir şeyi işaretlemek için birbiri üzerine konulmuş taşlar” *İd.* 26; Osm. xiv **oyuk** genellikle Arapça ve Farsça sözlüklerde “korkuluk, heykel, taş yığını” anlamına gelen sözcüklerin tercümesinde” *TTS I* 554, *II* 739, *III* 551, *IV* 616 (Clauson 1972: 270-271). 2 **öyük** “yapay tepe veya taş yığını”. **oyuk** sözcüğüyle ilişkisi yetersiz biçimde tanımlanmış Oğuzca bir sözcük. Yalnızca GB. Osm.’da, **öyük** “yapay tepe, korkuluk” (Şemseddin Sami’ye göre, 231, **oyuk** sözcüğüyle aynı), xx An. Ağ. **öyük**, **üyük**, **höyük**, **hüyük** bu ve SDD 756, 766, 1123-4, 1441’de **öyük** sözcüğü için verilen diğer anlamlarda yaşar. Oğuz xı **öyük** “yapay tepe biçiminde yükseltilmiş herhangi bir toprak parçası” *Kaş. I* 85; Tkm., xııı al-tall **öyük** (Kıp. **tepe**;) *Hou* 6, 16; xiv (Tkm.’ye özgü değil) **öyük** “büyük yapay tepe”, aynı zamanda **ba:s** olarak da adlandırılır (Kıp.?) *İd.* 27, **öyük** *Bul.* 3, 9; Osm. xv **öyük** “yapay tepe” birkaç metinde, özellikle Arapça ve Farsça sözlüklerde bu anlamdaki sözcüklerin tercümesinde ve bir yerde de “korkuluk” (xvi) anlamında *TTS I* 753, *II* 961, *IV* 812 (hepsinde de **üyük** şeklinde) (Clauson 1972: 271, 272).

Mekânda ya da coğrafyada “bellilik” işareti olarak kullanılan oluşumlar ya da sonradan yapılan örn. “dikili taşlar” vs. nesnelere ilişkin kavramların kaynaklık ettiği bazı yer, mahal ve mekân isimleri:

○ Tat. **tura** esk. “şehir, kale”, “satrançta kale figürü”, **turalı** “şehirde yaşayan kimse” (*TTAS*: 170). Krş. Tü. **tura** “temel olarak arkasında siper alınan şey” sözü, hem kalıcı tahkimatlar hem de bir yerden bir yere taşınabilen ve yere sabitlenebilen göğüs siperlikleri için kullanılır. Sözcük pek çok KD’de *R III* 1446 ve *Khak.*’da “kazıklarla yapılmış set, çit, çitle çevrilmiş köy”, “kasaba” ve hatta “ev” anlamlarıyla sınırlanmıştır. Xak. **tura**: kalkan “arkasında siper alınabilen göğüs siperi, kalkan veya herhangi bir şey” *Kaş. III* 221...xııı (?) Tef. **bustānnuḡ tura:sı** “bahçe duvarı” 312; xiv Muh. al-qal’a “kale” **tu:ra**: Mel. 75, 15; Çağ. xv ff. **tura** “savaşta askerlerin önlerinde tuttukları ve arkasından savaştıkları insan boyunca kalkan” Vel. 203 (dipnotlar); **tura** “savaş günü ardında askerlerin durup savaşabilecekleri bir savunma duvarı oluşturmak üzere zincir veya mafsallarla birbirine bağlanmış demir çubuklar ve plakalar” *San.* 173r, 16 (Clauson 1972: 531).

Türkçede, mekânın doğal çevre şartları, maddi kültürel dayanakları, mekân türlerine isim verilmesinde önemli rol oynar. Örneğin:

○ “Yurt” kavramında; ili, ülkeyi, şehri başka halkların istilasına, saldırısına karşı korumak için ırmak, dağ, yükseltiler, orman kenarları, ağaç toplulukları gibi doğal engellerin “sınır” olarak kullanıldığı görülür²⁰.

○ Öte yandan “ev, yurt, çadır, ağıl” gibi daha basit ve ilkel barınakların yanı sıra “ev türleri, kale, burç, saray” gibi daha dayanıklı ve sağlam yapıların kurulmasında hem fiziksel bir gereklilik hem de kültürel bir unsur olarak karşımıza çıkan “etrafını hendek, kanal, ark ile çevirme”; yapının bir tarafını (düşman saldırısından ko-

²⁰ Macarcaya Türkçeden geçen sınır savunma sistemleriyle ilgili kavramlar hakkında bkz. (Baski 2007).

runmak amaçlı) ırmak, dağ, sarp kayalık vb. savunulması kolay yere yaslama anlayışının hâkim olduğu kavramlaştırmada tutulan yolda kendisini belli eder.

Türk kültüründe “önemli görülen mekânı, önemsiz, tekin olmayan, hatta düşman görülen coğrafyadan, yerden, toprak parçasından ayırmanın” halk kültüründe ve manevi kültürde de yansımalarını bulabiliriz. Örneğin:

- Anadolu’da, kötü ruhların yaklaşmasının önlenmesi amacıyla evin etrafına nazar boncukları, at nalları, çocuk patikleri, bezden kuklalar vs. asılır.
- Bazı Türk halklarının folklorunda, kapıdan ve eşikten geçmeyle ilgili ritüeller uygulanır. Örn. Kazaklar arasında sabahleyin çadırın (yurdun) dışına ilk kez çıkıldığında, çadırın etrafına çeşitli içecekler saçılır.
- Eski Türklerde Kağanın otağının kurulacağı mekânın bir tepe yapılıp yükseltilerek üzerine ağaç dalları konulup yakılması suretiyle tütsülenip hazırlandığına ilişkin arkeolojik ipuçları tespit edilmiştir (Karcavbay 1992: 51).

“Perifer, kenar” ve “periferde, kenarda kalan yer” anlayışı da Türkçenin bazı lehçelerinde kavramlaştırılmıştır: Örn. Tat. *çit awıl* “yabancı köy, başka köy”, *çit il* “yabancı memleket” (TTAS); Yak. *tia sir* “periferdeki, kenardaki yer” vs. *üze sir / üze doydu* “merkez, merkezdeki yer”, *tia* “kenar, perifer, etraf” (Musayev 1984: 23). Öte yandan, genel anlamda halk kültüründe, kültürel mekânın işaretlenmesinde “bizim” ile “öteki” arasında var olan ikili karşıtlık en temel anlamsal karşıtlıklardan biridir. Bu karşıtlık ise karşılığını, “iyi-kötü”; “uğurlu-uğursuz”, “temiz-pis”; “ölü-canlı”; “insan-insan olmayan”; “yakın-uzak” gibi kavramlarda bulur (Belova 2007). Benzer karşıtlıklar, Anadolu’da yaşayan yörükler arasında da görülür. Bir sonraki yıl için çadırın kurulacağı yer seçileceği zaman daha önceki yıllarda çadır kurularak kirletildiği düşünülen yer tercih edilmez; çadır, yakındaki temiz bir yere kurulur: *sala yer - gen yer* “temiz yer - pis yer” (Tuzaş-Horzumlu 2012)²¹; Yak. *tia sir - üzek sir* “merkez - kenar, perifer” (Musayev 1984: 23).

Sonuç

Araştırmamızın sonucunda, Türkçede, insanların sonradan oluşturduğu ya da belirlediği yer, mahal, barınak ve mekânların, kendisinin ve yakınlarının yaşadığı, barındığı, kullandığı, hayvanlarının yaşadığı yerlerin bazılarını adlandırırken “geri kalan, yabancı yer ya da toprak bütününden ayırma”, “belli etme”, “işaret koyma”, “çevreleme”, “sınırını çizme”, “engel, set, bariyer koyma” anlayışı ile ilişkilendirildiklerini ve bunlara şu temel kavramların kaynaklık ettiğini gördük: “ark”, “sınır”, “kenar, kıyı”, “engel, set”, “çukur”, “hendek” vb. Kanımızca, Türkçenin önceki dönemlerinde ve kollarında “kanal, ark” anlamlarına gelen ve yukarıda incelediğimiz *ark*, *arık*, *karık*, *karım*, *hark*, *érik* gibi kökteş sözcükler, Çağ. *erek* (Kunos 1902: 64), Osm. *äräk* “iç kale, bâlâ hisar” (Şemsettin Sami 1989: 90), Tat. *iräk* “kale, kremlin” (Khakov 1993: 78), Özb. *ärk* “(Fars. tar.) “kale, kale-saray; han veya emir sarayının müstahkem kısmı ve buradaki sarayın kendisi” (*UTİL* 1: 54) şekilleriyle “kale, iç kale, kale şehir, saray, hakanın ordugâhı” anlamlarına gelen mekân adına kaynaklık eder. Aynı sözcük ailesine ait olduğunu düşündüğümüz Az. *qarım* sözcüğü için yapılan “Alaçığın (çadırın) içine su girmemesi için etrafında kazılan çukur, ark” (*ADİL* 1: 59) tanımında çadı-

²¹ Araştırmacının bu yayını yanında bildirisini sunduğu sempozyum sırasında kendisiyle yapılan sözlü görüşmede edinilen bilgilerden de faydalanılmıştır.

rı, etrafına açılan çukur ya da hendekle, arkla çevirme anlayışının ve dünya bilgisinin yansıması mevcuttur.

Benzer şekilde, kale, şehir gibi eski toplumlarda yerleşik kültürün şehir yapılanmasına has mekân türlerinin adlarında da arkla, hendekle çevirme, kuşatma; bir set ya da engelle çevirme anlayışının devam ettiği görülmektedir. Örn. Osm. *or, oru* “hendek” (TTS 5: 3004), Kırg. *or* “her türlü kazılmış çukur”, *oroo* “buğday vs. saklamak için kazılmış çukur” (KTKES: 190) sözcükleri Eski Türkçede ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakasça dışındaki lehçelerde kullanılmayan *or-* “kaz-, oy-” fiiliyle kökteştir. Bu sözcüklerin kaynağı olan Hakasça *or-* fiili, Eski Türkçe ve bütün çağdaş Türk lehçelerindeki *oy* “çukur” veya *oy-* “çukur kaz-,deş-” sözcüğüne benzer şekilde, konversiyon yoluyla “çukur; ekin vs. koymak için kazılmış çukur” anlamlarını da ifade eder (KTKES: 190). Yukarıda sözünü ettiğimiz Osm., Hak., Kırg. vb. Türk lehçelerinde *or* şekliyle yaşayan sözcüğün, daha sonraları, örn. Osmanlıcada *or, oru* “kale, kale burcu” (TS 5: 3004) olarak semantik farklılaşma gösteren sözcükler ile Türkçenin bazı kollarında “ordugâh; kağan otağı; kağan otağının bulunduğu yer, şehir, saray” anlamlarını karşılayan *ordu* sözcüğünün²² kaynağı olduğunu düşünüyoruz. Öte yandan, “kalkan, barikat, engel, tahta perde” gibi çeşitli anlamlara gelen *tura* sözcüğü de aynı şekliyle “sağlamlaştırılmış, berkitilmiş mesken (hisar), kale” kavramına kaynaklık eder.

Kısaltmalar ve Eser Kısaltmaları:

ADİL	<i>Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati</i>
Alt.	Altay Türkçesi
Alm.	Almanca
An. Ağ.	Anadolu Ağızları
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bar.	Baraba Ağzı
Bul.	<i>Kitāb Bulğati'l-muštāq fi luğati'l-turk wa'l-qifçāq</i>
CC	<i>Codex Cumanicus</i>
Chuv.	Çuvaşça (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Çağ.	Çağatayca
DLT	<i>Dîvānu Lûgātî't-Türk</i>
Dolg.	Dolgan (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Esk. Uyg.	Eski Uygurca
ET	Eski Türkçe
EUTS	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>
Fars.	Farsça
GB	Güney-Batı Türk Lehçeleri
GTü	Genel Türkçe
Halh. Mo.	Halha Moğolcası
hık	halk ağzı
Hou.	Houtsma, <i>Ein türkischer-arabischer Glossar</i>
İd.	<i>Kitābü'l-idrāk</i>
İng.	İngilizce

²² 1. **ordu:** (**ordo:**) “kağan otağı” ve 2 **ordu:** (**ordo:**) “sıçan vb. hayvanların deliği” olarak aynı madde altında iki ayrı sözcük olarak açıkladığı sözcüklerin ortak kökene sahip olduğu konusunda bildirdiği görüş için bkz. (Clauson 1978: 203).

jeol.	jeoloji terimi
Karakh.	Karahanlı Türkçesi (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Kaş.	Kâşgarî
KB	Kuzey Batı Türk Lehçeleri
KD	Kuzey Doğu Türk Lehçeleri
Kk.	Karakalpık
Khak.	N. A. Baskakov (ed.). (1953) <i>Khakassko-rruskii slovar'</i> . Moscow.
Kıp.	Kıpçak
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KLS	<i>Kuman Lehçesi Sözlüğü</i>
KTKES	<i>Kırgız Tilinin Kısaça Etimologik Sözdüğü</i>
KTS	<i>Kazak Türkçesi Sözlüğü</i>
Leb.	Lebed Ağzı
Mel.	Melioranski
MK	Maḥmūd Kāşgarî'nin sözlüğü (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Mo.	Moğolca
MTürk.	Orta Türkçe (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Muğ. Ağ.	Muğla Ağzı
Muh.	ibn Muḥannā
OTürk.	Eski Türkçe (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
OUygh.	Eski Uygur Türkçesi (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Osm.	Osmanlıca
OT	Orta Türkçe
Özb.	Özbek Türkçesi
Pav. C.	<i>Pavet de Courteille</i>
PTürk.	Proto-Türkçe (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
R	W. W. Radloff'un <i>Versuch</i>
Sag.	Sagay Ağzı
San.	<i>Sanglax</i>
SDD	<i>Söz Derleme Dergisi</i> , İstanbul, 1939
Shor.	Şor Türkçesi
tar.	tarihî
TAS	<i>Teleüt Ağzı Sözlüğü</i>
Tat.	Tatar Türkçesi
Tef.	<i>Tefsir</i>
Tel.	Teleüt Ağzı
Tkm.	Türkmen Türkçesi
TS	<i>Tarama Sözlüğü</i>
TTAT	<i>Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege</i>
TTS	<i>Tanıklariyle Tarama Sözlüğü</i>
Ttü.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	<i>Tuvinsko-russkii slovar'</i> (1955). A. A. Pal'mbakh (ed.). Moscow.
Tü.	Türkçe
UTİL	<i>Uzbek Tilining İzohli Luğati</i>
Uzb.	Özbek Türkçesi (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
Vel.	<i>Abuşka</i> = V. de Veliaminof-Zernof (1869). <i>Dictionnaire djagatai-turc</i> . St. Petersburg.
Xak.	Xākānî
Yen. Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi
Yak.	Yakutça (Starostin, Dybo ve Mudrak 2003)
YUTS	<i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1998). *Wilhelm von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı Lugatı: (Asırlar boyu târihi seyri içinde) Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati* (2006). C 1-4. Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi. (=ADİL)
- Baskakov, N. A. (ed.) (1953). *Khakasko-ruskii slovar'*. Moscow. (=Khak.)
- Baskı, İ. (2007). Demir Kapılar (Temir Qapig, Vaskapu, Dömörkapu). *Turkish Studies* 2(3): 73-88.
- Belova, O. (2007). The Stereotype of the 'other' in folk culture. *East European Jewish Affairs* 37(3): 335-351.
- Borovkov, A. K. (1963). *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XIII-XV vv.*, Moscow. (=Tef.)
- Caferoğlu, A. (haz.) (1931). *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-atrâk*. İstanbul. (=İd.)
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford Press.
- Çınar, A. A. (2010). *Muğla Karabağlar Yaylası: Tarih, Toplum ve Kültür*. Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1993). C 1-13. 2. Bas. Ankara: TDK Yayınları.
- Eröz, M. (1991). *Yörükler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Esin, E. (1972). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 7 (10-11): 135-215.
- Grønbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 c. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözler Üzerine. *Turkish Studies*, 6(1), 1-25.
- Houtsma, M. Th. (1894). *Ein türkischer-arabischer Glossar*. Leiden. (Hou)
- İnan, A. (1987). Farsça Ark- Erk "Kale, "Citadel". *Makaleler ve İncelemeler*. ss. 649-652.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî (1927). *Mesâlikü'l Memâlik*, nşr. Michaël Jan de Goeje, Leiden.
- Yâkût, el-Hamevî, Şihab ed-Dîn Ebu 'Abdillâh Ya'kub b. 'Abdillâh, M. (1986). *Mücemü'l-büldân*. 7 C. Beyrut.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2005). *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Karcavbay, S. (1992). "Eski Türkçe Runik yazıdaki "çıt" Sözü Hakkında" (Çev.: Talat Tekin) *Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, 26- 27 Eylül 1991 Ankara. *Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları*: 183. *Seminer Kongre Bildirileri Dizisi*: 39. Ankara 1992. ss. 49-54.
- Kaşgarlı Mahmud (1939-1943). *Dîvānu Lûgātî't-Türk* (Çev.: Besim Atalay, *Divānū lûgāt-it-türk* I, II, III ve Dizin. Ankara: TDK Yayınları. (=DLT)
- Kazak Türkçesi Sözlüğü (1984). (Çev.: Oraltay, Hasan, Nuri Yüce vd.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. (KTS)
- İsaev, D. (ed.) (1988). *Kırgız Tilinin Kısaça Etimolojik Sözdüğü*. Frunze: İlim Basması. (=KTKES)
- Khakov, V. Kh. (1993). *Tatar Edebi Télé Tarihi*. Kazan: Kazan Üniversitesi Nâşriyatı.
- Kunos, Ignác, (1902). *Šejx Suleyman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest: Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
- Kuun, G.(1880). *Codex Cumanicus*. Budapestini: Scient. Academiae Hung. (=CC)
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mahdî Khān Astarābādî, f. 1733-1759. (1960). *Sanglax: a Persian guide to the Turkish language*, Clauson, Gerard (Haz.), E. J. W. Gibb Memorial, New Series XX, London: Luzac.
- Mahthews, P. H. (2001). *A Short History of Structural Linguistics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ma'rufov, Z. M. (1981) *Uzbek Tilining İzohli Luğati*, c. 1-2. Moskva: Rus Tili Nâşriyatı. (=UTİL)
- Melioranski, Hiyatu'l-insān wa ḥalbatu'l-lisān. Camālu'l-din ibnu'l-Muhannā. (=Mel.)
- Musayev, K. M. (1984). *Leksikologiya Tyurkskih Yazıkov*. Moskva: Nauka.
- Necipoviç, N. E. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev.: İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları. (=YUTS)
- Öner, M. (1993). "Or~Tor~Çor Sözlere Hakkında". *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 7: 179-185.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merv. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C 1-44. Ankara: Türk Diyanet Vakfı. C. 29, ss. 221-223.
- Pavet de Courteille M. (1820). *Dictionnaire turc-oriental*. Paris (=Pav. C.)
- Polgar, S. (2005). A Contribution to the History of the Khazar Military Organisation: The Strengthening of the Camp. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2), 197-204.
- Radloff, W. (1888-1911). *Versuch eines Wörterbuches der türk-Dialecte (Opyt slovarya tyurkskikh narechii)*, 4 vols., St. Petersburg. (=R)
- Ryumina, L. T., N. A. Sırakşeva, Kuçığaşeva. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev.: Şükrü Haluk Akalın, Çatşegin Turgunbayev). Ankara: TDK Yayınları. (=TAS)

- Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to The Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace & World Inc.
- Sapir, E. (1949). *Culture, Language and Personality: Selected Essays*. Mandelbaum, David G. (ed.). Berkeley: University of California Press.
- Saussure, F. d. (2001). *Genel Dilbilim Dersleri I*. (Çev.: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual yay.
- Schwarz, H. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*. Bellingham, Washington: Western Washington University.
- Söz Derleme Dergisi* (1939). İstanbul. (=SDD)
- Starostin, S. A., A. V. D., Mudrak O. A. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Handbuch der Orientalistik Abt. 8, Central Asia. Leiden, Boston: Brill.
- Şemsettin Sami (1989). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tanıklariyle Tarama Sözlüğü: XIII. asırdan günümüze kadar kitablardan toplanmış* (1953-7) Ankara: TDK Yayınları. (=TTS I-IV)
- Tarama Sözlüğü* (1996). C 1-8. Ankara: TDK Yayınları. (=TS)
- Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlégé* (1977-1981). 3 c. Kazan: Tatar Kitap Nâşriyatı. (=TTAS)
- Trier, J. (1973). *Aufsätze und Vorträge zur wortfeldtheorie*. Anthony van der Lee, Oskar Reichmann (haz.). The Haige, Paris: Mouton.
- Togan, İ. (2011). "Ovoo ve Suyun, Gölün, Dağın Ruhu". *NTV Tarih* 33 (Ekim), s. 106.
- Tuztaş-Horzumlu, A. H. (2012). "Göçer Sarıkeçili Yörüklerinde Dil ve Kültür İlişkisi". *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu - Muğla Üniversitesi, 22-24 Aralık 2011*.
- Önal, M. N. (ed.). *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, C. II*. Muğla. ss: 741-751.
- Türkçe Sözlük* (2005). 10. Baskı. Ankara: TDK.
- Tuvinsko-russkii slovar'* (1955). A. A. Pal'mbakh (ed.). Moscow. (=Tuv.)
- Ullmann, S. (1957). *The Principles of Semantics*. New York: Philosophical Library.
- User, Hatice Şirin (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Veliaminof-Zernof, V. de (1869). *Dictionnaire djagatai-turc (Abuşka)*. St. Petersburg. (=Vel.)
- Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality*. Carroll, John B. (yayımlayan). Massachussets.
- Weisgerber, L.(1962). *Die sprachliche Gestaltung der Welt*. Düsseldorf: Schwann. Zajaczkowski, A. (haz.) (1938). *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchak (Époque de l'état mamelouk)*. Warsaw. (=Bul.)